

Baranovsky B. O.
Phytodiversity of the scenic reserve Boguslavsky (Pavlograd district of the Dnipropetrovsk oblast)

УДК 581:577

Б. О. Барановський

Дніпропетровський національний університет

**ФІТОРІЗНОМАНІТТЯ
ЛАНДШАФТНОГО ЗАКАЗНИКА БОГУСЛАВСЬКИЙ
(ПАВЛОГРАДСЬКИЙ р-н ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ обл.)**

Проаналізовано біорізноманіття рослинності та флори ландшафтного заказника Богуславський. Зареєстровано 500 видів, у тому числі 25 рідкісних і зникаючих, які зростають у різних еко-топах заплави. Знайдено два рідкісні для степової зони України види, які раніше не наводилися для Дніпропетровської області.

Analysis of the vegetation and flora biodiversity of the scenic reserve Boguslavsky is presented. There are 500 species including 25 of rare and threatened species in different ecotopes of the flood-plain. Two species of plants, which are rare for Steppe zone of Ukraine, were found. These species are new for a flora of the Dnipropetrovsk oblast.

Вступ

Збереження біорізноманіття – найважливіша екологічна проблема. Це відображено у ряді документів [17]. Природні комплекси долини р. Самара – цінна за рівнем біорізноманіття територія степової зони України. Вивченню флори та рослинності долини Самари присвячено багато наукових праць [1–13; 16; 18; 21; 23; 24]. Біль-

© Б. О. Барановський, 2006

6

Вісник Дніпропетровського університету. Біологія, екологія.
Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Seriâ Biologiâ, ekologiâ
Visnyk of Dnipropetrovsk University. Biology, ecology.
Visn. Dnipropetr. Univ. Ser. Biol. Ekol.
2006. 14(2).
ISSN 2310-0842 print ISSN 2312-301X online
www.ecology.dp.ua

шість робіт виконано у нижній частині течії Самари, лише окремі публікації [13; 25] характеризують фіторізноманіття середньої та верхньої частин її басейну.

На території Присамар'я декілька ділянок включено до природно-заповідного фонду області. Одна з них – частина долини середньої течії Самари вище м. Павлоград, де створено заказник Богуславський.

Матеріал і методи досліджень

Флористичні дослідження проводили з використанням загальноботанічних методів збору, гербаризації та визначення видів [20; 22]. При вивченні рослинних угруповань використовували загальноприйняті методи геоботанічних досліджень і спеціальні методи вивчення водних рослин і їх угруповань [18]. Латинські назви рослин подані за прийнятою в Україні номенклатурою [27].

Результати та їх обговорення

Територія заказника належить до Лозівського геоботанічного району Павлоградського округу різнотравно-кострицево-ковилових степів, байрачних дубових лісів, заплавлених лук і лучно-галофільної рослинності на лесових терасах Приазовсько-Чорноморської степової підпровінції Понтичної степової провінції Європейсько-Азіатської степової області [15; 25].

У межах II тераси Самари розташовані соснові насадження. Крім сосни у деревостані зустрічаються тополя біла, тополя чорна, дуб звичайний, осика, береза дніпровська, клен ясенелистий. Чагарниковий ярус представлений бузиною червоною (*Sambucus racemosa*), караганною кущовою (*Caragana arborescens*), жостером проносним (*Rhamnus cathartica*).

Проективне покриття травостою тут складає близько 40 %. Трав'янистий покрив мозаїчний із перевагою куничника наземного (*Calamagrostis epigeios*), чистотілу великого (*Chelidonium majus*), з участю грястиці збірної (*Dactylis glomerata*), тонконога дібровного (*Poa nemoralis*), зірочника злаковидного (*Stellaria holostea*), щавлю горобинного (*Rumex acetosella*), нечуйвітру зонтичного (*Hieracium echinoides*), жабрію звичайного (*Galeopsis tetrahit*), воловика лікарського (*Anchusa officinalis*), пижма звичайного (*Tanacetum vulgare*), хвилівника звичайного (*Aristolochia clematitis*), фіалки триколірної (*Viola tricolor*), спаржі лікарської (*Asparagus officinalis*), купени запашної (*Polygonatum odoratum*), гілотелефіуму польського (*Hylotelephium polonicum*), очитка їдкового (*Sedum acre*), дрока красильного (*Genista tinctoria*), піщанки уральської (*Arenaria uralensis*), смілки зеленуватої (*Silene chlorantha*) та ін.

Соснові насадження під впливом шахтних підробок Західного Донбасу, які обумовлюють просадку території, зазнають катастрофічних змін до повного вимирання деревостану. Тут оселяються більш вологолюбні трав'янисті види: *Oenothera biennis*, *Cirsium palustre*, *Bidens tripartita*, *Solanum nigra*, *Polygonum hydropiper*, *Amaranthus retroflexus*, *Gratiola officinalis*, підріст верби попелястої, осики, тополі чорної, тополі білої. При значній просадці території з виходом ґрунтових вод на поверхню утворюються водно-болотні комплекси з домінуванням рогозів широколистоного (*Typha latifolia*), вузьколистоного (*T. angustifolia*) та участю бульбокомишу морського (*Bolboschoenus maritimus*), очерету звичайного (*Phragmites australis*). У перехідній зоні сосна суховершинить. Чагарниковий підлісок тут відсутній. У трав'яному покриві панує *Poa angustifolia*, одинично зустрічаються *Calamagrostis epigeios*, *Helichrysum arenarium*, *Chelidonium majus* тощо.

Тут формуються нові асоціації – осикові колки. Їх травостій представлено рудеральними, лучними та болотними видами: *Calamagrostis canescens*, *Poa nemoralis*,

Inula salicina, *Tanacetum vulgare*, *Rumex acetosella*, *Poa angustifolia*, *P. palustris*, *Chenopodium album*, *Epilobium hirsutum*, *Polygonum amphibium*, *Ambrosia artemisifolia*, *Phragmites australis*, *Daucus carota* тощо.

У зоні відносно не порушених лісових масивів розташовані білоакацієві насадження. У їх чагарниковому ярусі домінують крушина ламка, підріст сосни, бузина чорна. Трав'янистий ярус представлений такими видами як тонконіг вузьколистий, розхідник звичайний, зірочник злаковидний, мітлиця тонка, чистотіл великий, буги́ла лісова, бутень п'янкий (*Chaerophyllum temulum*), гравілат міський. Тут розташовані також рідкостійні насадження тополі чорної. У них чагарниковий підріст не виражений, представлений одиничними екземплярами верби ламкої (*Salix fragilis*), масли́нки вузьколистої (*Elaeagnus angustifolia*). У трав'яному покриві – представники псамофітної флори: тонконіг Беккера, осока рання (*Carex praecox*), куничник наземний, полин австрійський (*Artemisia austriaca*), жабриця звивиста, рокитник австрійський (*Chamaecytisus austriacus*), миколайчики плоскі (*Eryngium planum*), гикавка сіра (*Berteroa incana*) та ін.

У межах території заказника природні та штучні заплавні ліси зосереджені у заплаві р. Самара на лінії с. Мерцалівка – с. Самарське та нижче м. Тернівка. Природні заплавні ліси представлені короткозаплавними бересто-ясеневими дібровами. У деревному ярусі панує дуб звичайний (*Quercus robur*), берест (*Ulmus minor*), ясен зелений (*Fraxinus lanceolata*), одинично зустрічається груша (*Pyrus communis*). У підліску присутні клен татарський (*Acer tataricum*) та крушина ламка (*Frangula alnus*). У трав'яному ярусі домінують грястиця збірна (*Dactylis glomerata*), куничник наземний (*Calamagrostis epigeios*), кропива дводомна (*Urtica dioica*), гравілат міський (*Geum urbanum*), чистотіл великий (*Chelidonium majus*), буги́ла лісова (*Anthriscus sylvestris*), розхідник звичайний (*Glechoma hederaceae*) тощо. Заплавні ліси перебувають на різних стадіях деградації внаслідок просадок і підтоплення території.

Ділянки природних короткозаплавних бересто-ясеневих дібров на межі з просядковими територіями зазнають початкових стадій дигресії. Деревний ярус зріджується та замінюється молодняком в'яза, ясена, клена татарського. Трав'яниста рослинність має проєктивне покриття до 70 %. Основу травостою складають кропива (*Urtica dioica*), вовконіг високий (*Lycopus exaltatus*), перлівник високий (*Melica altissima*), кінський часник (*Alliaria petiolata*), буги́ла лісова (*Anthriscus sylvestris*), розхідник звичайний (*Glechoma hederaceae*), лобода біла (*Chenopodium album*) тощо.

На території заказника значне поширення мають луки різного ступеня зволоження. Вони представлені різнотравно-злаковими угрупованнями з домінуванням стоколосу безостого (*Bromopsis inermis*), пирію повзучого та пижма звичайного. У складі цих угруповань фоновими видами є м'яточник бур'яновий (*Ballota ruderalis*), лещиця волотиста (*Gypsophyla paniculata*), в'язіль барвистий (*Coronilla varia*), волошка скабіозовидна (*Centaurea scabiosa*), молочай Сегієрів (*Euphorbia seguieriana*), деревій звичайний (*Achillea millefolium*), берізка польова (*Convolvulus arvensis*), лядвенець український (*Lotus ucrainicus*), чина бульбиста (*Lathyrus tuberosus*), горошок мишачий (*Vicia cracca*). Лучні ділянки з помірним зволоженням представлені угрупованнями куничника наземного (*Calamagrostis epigeios*), костриці лучної (*Festuca pranensis*), пирію повзучого (*Elytrigia repens*) за участю таких видів як осока рання (*Carex praecox*), тонконоги лучний (*Poa pratensis*) і вузьколистий (*P. angustifolia*), лядвенець український (*Lotus ucrainicus*), молочай прутувидний (*Euphorbia virgata*), підмаренник справжній (*Galium verum*), герань пагорбова (*Geranium collinum*), алтея лікарська (*Altaea officinalis*) тощо. На луках із надлишковим зволоженням переважають угруповання бульбокомишу морського

(*Bolboschoenus maritimus*), мітлиці пагононосної (*Agrostis stolonifera*), тризубця морського (*Triglochin maritimum*), ситника Жерара (*Juncus gerardi*). У складі цих асоціацій зустрічаються жовтець ядовитий (*Ranunculus sceleratus*), вовконіг європейський (*Lycopus europaeus*), ситняг болотний (*Eleocharis palustris*), лисохвіст лучний (*Alopecurus pratensis*), м'ята водяна (*Mentha aquatica*) та інші гідрофільні види.

Заплавні луки сформовані також на території, де ліси були знищені в недавні історичні часи. Їх склад відрізняється від вищенаведених лук більшою участю лісових видів. Тут розповсюджені комплекси асоціацій: монодомінантна куничникова (*Calamagrostis canescens*), а також осокова (*Carex vesicaria*), (*C. vesicaria* + *Lycopus exaltatus*), (*C. vesicaria* + *Cirsium palustre*). До їх складу крім домінантів входять *Euphorbia palustre*, *Carduus crispus*, *Melica altissima*, *Beckmania eruciformis*, *Lithrum virgatum*, *Althaea officinalis*, *Geranium collinum*, *Inula germanica*, *Plantago cornuti*, *Lotus ucrainicus*, *Trifolium pratense*, *Lisymachya nummularia*. На більш вологих ділянках формуються бекманієві асоціації, до складу яких входять *Rumex stenophyllus*, *Mentha arvensis*, *Inula germanica*, *Sonchus palustris*, *Euphorbia palustre*, *Lithrum virgatum*, *Tripleurospermum inodorum*, *Plantago cornuti*.

На ділянках із помірним засоленням формуються угруповання з домінуванням тризубця морського (*Triglochin maritimum*), покісниці розставленої (*Puccinella distans*) і набором звичайних фонових лугових і бур'янисто-лугових видів. Місцями лугові угруповання засмічені бур'янистими й адвентивними рослинами: циклахеною (*Iva xanthifolia*) та амброзією (*Ambrosia artemisifolia*).

Навіть на відновлених після ріллі луках (нижче балки Таранова) зустрічаються невеликі ділянки, зайняті ценозами рапонтикуму серпуховидного (*Rhaponticum serratuloides*), занесеного до списку рідкісних і зникаючих рослин Дніпропетровщини. Тут також знайдені рідкісні для степової зони України види, які раніше не наводилися для Дніпропетровської області: скереда галузиста (*Crepis ramosissima*) та хамерій вузьколистий (*Chamerion angustifolium*).

В умовах швидкого просідання більшість лучних угруповань заплави трансформувалася у водно-болотні комплекси, аналогічні природним болотним угрупованням. При подальшому зниженні рівня земної поверхні (на глибинах понад 1,5 м) формуються озерні комплекси з гелофітів (повітряно-водяних рослин) і неприкріплених плейстофітів (вільноплаваючих рослин) із низьким біорізноманіттям.

На ділянках ріки Самара з повільною течією формуються пояси асоціацій повітряно-водної рослинності (очерету (*Phragmitetum australis*), рогозу вузьколистого (*Typhetum angustifoliae*), лепешняку великого (*Glycerietum maximae*), бульбокомишу морського (*Bolboschoenetum maritimi*)), зануреної водної рослинності (рдесників (*Potamogetonetum perfoliati*, *Potamogetonetum pectinati*), водопериці (*Myriophylletum verticillati*)) та занурених макрофітів із домінуванням *Potamogeton perfoliatus*, *P. pectinatus*, *Myriophyllum spicatum*. У місцях, де швидкість течії більша за 0,5 м/с смуга повітряно-водних макрофітів звичайно не формується. В умовах мілководь озер і заток ріки зони повітряно-водної рослинності розширюються та доповнюються фітоценозами рогозів *Typhetum laxmannii* і *Typhetum latifolii*. До їх складу входять мітлиця повзуча (*Agrostis stolonifera*), сусак зонтичний (*Butomus umbellatus*), їжача голівка пряма (*Sparganium erectum*), частуха подорожникова (*Alisma plantago-aquatica*), вовконіг європейський (*Lycopus europaeus*), м'ята водяна (*Mentha aquatica*), плетуха звичайна (*Calystegia sepium*), омег водяний (*Oenantae aquatica*), паслін солодко-гіркий (*Solanum dulcamara*), вех широколистий (*Sium latifolium*), незабудка болотна (*Myosotis palustris*). На глибинах до 2 м до поясу повітряно-водної рослинності приєднуються ценози зануреної рослинності: куширу зануреного (*Ceratophyllum*

demersum), рдесника гребінчастого (*Potamogeton pectinatus*), водяного жовтецю (*Batrachium trichophyllum*). В її складі крім домінантів присутні рдесник кучерявий (*Potamogeton crispus*), рдесник Бертольда (*P. berchtoldii*), водопериця колосиста, ряска триборозенчаста (*Lemna trisulca*). Наводний ярус у малих водоймах, заплавах рік і ставків складають жабурник звичайний (*Hydrocharis morsus-ranae*), ряска мала (*Lemna minor*), багатокорінник звичайний (*Spirodela polyrrpyza*). Угруповання повітряно-водних рослин часто розширюються, займаючи все русло та зволожені береги. Водойми перетворюються на очеретяні болота.

У заплавних озерах проти с. Мерцалівка зареєстрований новий для водойм степового Придніпров'я та Дніпропетровської області *Ceratophyllum pentacanthum*, рекомендований до включення в Червоний список області.

Флора судинних рослин заказника нараховує 500 видів. Серед них 4 види із Червоної книги України [4], 11 видів із Червоного списку області (табл.).

Таблиця

**Перелік рідкісних видів рослин ландшафтної заказника Богуславський
(Павлоградський р-н Дніпропетровської області)**

№	Латинська назва виду	Категорія Червоної книги та Червоного списку області
1	<i>Ornithogalum boucheanum</i> (Kunt) Aschers.	III
2	<i>Stipa capillata</i> L.	III
3	<i>Fritillaria meleagroides</i> Patrin ex Schult. et Schult.	III
4	<i>Tulipa quercetorum</i> Klok. et Zoz.	III
5	<i>Inula helenium</i> L.	2
6	<i>Rhaponticum serratuloides</i> (Georgi) Bobrov	3
7	<i>Crepis ramosissima</i> D'Urv	4
8	<i>Valeriana wolgensis</i> Kazak.	2
9	<i>Salix viminalis</i> L.	4
10	<i>Hyacinthella leuco-phaea</i> (K. Koch) Schur	3
11	<i>Scilla bifolia</i> L.	3
12	<i>S. sibirica</i> Haw.	3
13	<i>Polygonatum odoratum</i> (Mill.) Druce	3
14	<i>Ceratophyllum pentacanthum</i> Hainald	4
15	<i>Nuphar lutea</i> (L.) Smith	3
16	<i>Chamerion angustifolium</i> (L.) Holub	3
17	<i>Carex atherodes</i> Spreng.	4
18	<i>Lythrum tribracteatum</i> Salzm. ex Spreng	4
19	<i>Iris halophyla</i> Pall.	2
20	<i>I. pumila</i> L.	3

Примітки: III – категорія Червоної книги України; 2 та 3 – категорії Червоного списку Дніпропетровської області; 4 – новий для області вид.

Серед галузиста та хамерій вузьколистий знайдені в області вперше, *Ceratophyllum pentacanthum* та *Salix viminalis* – дуже рідкісні для регіону. Чотири згадані види занесені до Червоного списку області.

Висновки

Рослинність заказника, незважаючи на значну антропогенну трансформованість, зберегла значне ценотичне та видове різноманіття. Із загальних тенденцій розвитку рослинного покриву можна виділити наступні:

1) масове усихання дібров у заплаві та соснових насаджень на ділянках арени внаслідок підтоплення;

- 2) формування лучних і болотних комплексів на місці загиблих лісових масивів і лук у зонах шахтних полів;
- 3) пасквальна дигресія лучних угруповань заплави;
- 4) загальногосподарська та рекреаційна деградація природних угруповань.

Бібліографічні посилання

1. Акинфиев И. Я. Растительность Екатеринослава в конце первого столетия его существования. – Екатеринослав, 1889. – 238 с.
2. Акинфиев И. Я. Ботанические исследования Новомосковского уезда Екатеринославской губернии // Материалы к познанию фауны и флоры Российской империи. – М.: Московское о-во испыт. прир. Отдел ботаники, 1896. – Вып. 3. – С. 1–24.
3. Акинфиев И. Я. Ботанический очерк Новомосковского уезда / Материалы по оценке земель Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1908. – С. 1–15.
4. Алексеев Ю. Е. Растительный и почвенный покров Присамарья Днепропетровского / Ю. Е. Алексеев, А. Л. Бельгард, И. А. Губанов и др. – Д.: ДГУ, 1986. – 63 с.
5. Альбицкая М. А. Опыт флористического анализа присамарских арен // Сб. биол. факультета ДГУ. – Д.: ДГУ, 1948. – С. 27–40.
6. Барановский Б. А. Современная находка *Aldrovanda vesiculosa* L. в Присамарье / Б. А. Барановский, Л. В. Бондаренко // Проблемы фундаментальной экологии. Материалы II Всеукраїнської конференції. – Кривий Ріг, 1998. – С. 39–42.
7. Бельгард О. Л. Геоботанический нарис Новомосковского бору // Наук. зап. Дніпропетр. ун-ту. Збірник робіт біол. ф-ту. – Вып. 2. – Д.: ДГУ, 1938. – С. 107–132.
8. Бельгард О. Л. Про знахідку велетенського хвоща (*Equisetum maximum*) на Дніпропетровщині // Бот. журн. АН УРСР. – 1945. – Т. 3, № 3–4. – С. 41–43.
9. Бельгард А. Л. Основные закономерности растительного покрова юго-востока УССР // Растительность и животный мир юго-востока УССР. – Ч. I. – Д., 1947. – 42 с.
10. Бельгард А. Л. Лесная растительность юго-востока УССР. – К., 1950. – 258 с.
11. Бельгард О. Л. До типології заплавної лісів Середнього Дніпра / О. Л. Бельгард, Т. Ф. Кириченко // Збір. робіт біол. факультету ДДУ. – 1938. – Т. 9, вип. 2. – С. 129–141.
12. Бельгард А. Л. Степное лесоведение. – М.: Лесная пром-сть, 1971. – 336 с.
13. Биогеоценологический покров Западного Донбасса, его техногенная динамика и оптимизация / А. П. Травлев, В. Н. Овчинникова, В. Н. Зверковский и др. – Д.: ДГУ, 1988. – 72 с.
14. Віленський Д. Про нову знахідку на Україні *Ceratophyllum tanaiticum* Sapreg. // Тр. сільгосп. експ. – Харків, 1927. – Т. 1, вип. 3. – С. 83–87.
15. Геоботаничне районування УРСР. – К.: Наукова думка, 1977. – 304 с.
16. Еліашевич О. Матеріали до флори долини р. Самара // Тр. сільгосп. експ. – Харків, 1927. – Т. 1, вип. 3. – С. 78–82.
17. Збереження і невиснажливе використання біорізноманіття України: стан та перспективи / Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Д. В. Дубина, Л. П. Макаренко и др. – К.: Хімджест, 2003. – 248 с.
18. Катанская В. М. Высшая водная растительность континентальных водоемов СССР. – Л.: Наука, 1981. – 185 с.
19. Котов М. И. Ботанико-географический очерк низовьев реки Самары // Тр. Гос. ихтиол. опытной станции. – Херсон, 1930. – Т. 6, вып. 1. – С. 57–99.
20. Определитель высших растений Украины / Д. Н. Доброчаева, М. И. Котов, Ю. Н. Прокудин и др. – К.: Наукова думка, 1987. – 548 с.
21. Сидельник М. А. До рослинності урочища Крутий Пристін // Зб. робіт біол. факультету ДДУ. – Д., 1939. – Т. 9. – С. 147–156.
22. Скворцов А. К. Гербарий. Пособие по методике и технике. – М.: Наука, 1977. – 200 с.
23. Тарасов В. В. Основные редкие и исчезающие растения Днепропетровской и Запорожской областей (К итогам работы комплексной экспедиции ДГУ по исследованиям лесных биогеоценозов степной зоны и их биологического разнообразия) // Экологія та ноосферологія. – 1999. – Т. 6, № 1–2. – С. 91–116.

24. **Тарасов В. В.** Дополнение к флоре Присамарья / В. В. Тарасов, Б. А. Барановский // Питание степового лісознавства та лісової рекультивациі земель. – Д.: ДНУ, 2003. – С. 82–92.
25. **Хоботкова Л. Н.** Современное состояние флоры и растительности бассейна реки Волчья, пути рационального использования. Дис. ... канд. биол. наук. – Донецк, 1989. – 369 с.
26. **Червоний список видів рослин і тварин Дніпропетровської області** / Затверджений рішенням Дніпропетровської обласної ради від 12.06.1998 р. № 7.2/XXIII.
27. **Mosyakin S. L.** Vascular plants of Ukraine. Nomenclatural checklist / S. L. Mosyakin, M. M. Fedorochuk. – К., 1999. – 346 с.

Надійшла до редколегії 01.02.06.